

MÜLTECİ ÇOCUKLARIN İYİ OLUŞLARINA YÖNELİK PSİKOSOSYAL MÜDAHALE PROGRAMLARI*

Hanife Büşra Feyizoğlu Doğrusadık**

Asil Ali Özdoğru***

Özet

Dünya genelinde savaş, afet ve diğer zorunlu sebeplerle yaşanan göçlerden etkilenen grupların başında çocuklar gelmektedir. Göçmen çocukların güvenlik, barınma, sağlık ve eğitim haklarının korunması ile çocuklara ve ailelerine gerekli hizmetlerin sunulması konusunda hem ev sahibi ülkelere hem de uluslararası kuruluşlara önemli görevler düşmektedir. Mültecilere yönelik uygulanan psikososyal destek programlarının mülteci çocuklar ile ailelerinin ruh sağlığı ve iyi oluşlarına olumlu etkileri olabilmektedir. Türkiye, son yıllarda yaşanan yoğun göç hareketleri neticesinde dünyanın en fazla mülteci nüfusuna sahip ülkelerinden biri haline gelmiştir. Bu bölümde, göçün mülteci çocuklar üzerindeki psikolojik ve sosyal etkileri özetlenmektedir. Ayrıca mülteci çocuklara yönelik uygulanan müdahale programlarına ilişkin öne çıkan hususlarla beraber dünyadan ve Türkiye'den örnek programlara yer verilmektedir. Göçün olumsuz etkilerini azaltmak, bireysel ve toplumsal iyi oluşa katkı sunmak için bilimsel kaynaklara dayanan psikososyal destek programlarının nicelik ve niteliklerinin artırılması büyük önem taşımaktadır.

* Birinci yazarın ikinci yazar danışmanlığında yürüttüğü yüksek lisans tez çalışmasından türetilen bu çalışmanın farklı bir sürümü 22. Uluslararası Psikolojik Danışma ve Rehberlik Kongresinde sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

** Bilim Uzmanı, Üsküdar Üniversitesi, Psikoloji Bölümü Mezunu, E-mail:

busrafeyizoglu@gmail.com

*** Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Psikoloji Bölümü, E-mail: asil.ozdogru@marmara.edu.tr

Giriş

Göç gerek doğal felaketler gerekse ekonomik, siyasi, dini veya sosyal temelli uygulanan baskı veya savaştan dolayı bireylerin ülke içi yahut uluslararası düzeyde yer değiştirmesi olarak tanımlanmaktadır (Castles, 2003). Yer değişme hareketini gerçekleştirmeye mecbur kalmış, bu bağlamda sığınma talebi kabul edilmiş kişiler ise uluslararası düzlemde mülteci olarak kabul edilmektedir (Gün, 2016).

Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliğinin (UNHCR, 2024) verilerine göre 2023 sonu itibarıyla 117,3 milyon insan bulunduğu topraklardan ayrılmak zorunda kalmıştır. Bu sayının 43,4 milyonu mülteci statüsünde iken 6,9 milyonu sığınmacılardan oluşmaktadır. Yapılan araştırmalar önümüzdeki 20 yıl içinde dünya genelinde göç hareketlerinin azalmayacağını öngörmektedir. Tahminler, ortalama 20 milyon insanın daha yerinden edileceği yönündedir (Taylor, 2017).

Bu insan hareketliliğinden etkilenen Türkiye, 2020’li yıllarda tarihinin en yoğun mülteci nüfusunu barındırmaktadır. Türkiye, 2011 yılının Nisan ayından bu yana devam eden Suriye iç savaşı sebebiyle yerlerinden göç etmek zorunda kalan milyonlarca Suriyeliye kapılarını açmıştır. Türkiye’de Ağustos 2024 itibarıyla 3 milyonun biraz üzerinde geçici koruma altında bulunan Suriyeli, 221 bin civarında uluslararası koruma kapsamında bulunan yabancı ve 1 milyon 100 bin kadar ikamet izniyle kalan yabancı olmak üzere toplam 4 milyon 425 bin yasal olarak kalan yabancı bulunmaktadır (İletişim Başkanlığı, 2024). Türkiye’de bulunan 4 milyonu aşan mülteci ve sığınmacı nüfusunun 1,7 milyondan fazlasını ise çocuklar oluşturmaktadır (Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu [UNICEF], 2023).

Mülteciler göç öncesi, göç esnası ve göç sonrası yaşanan süreçler boyunca birçok risk faktörüyle karşı karşıya gelmektedir. Bu riskin yanı sıra, yaşadığı ülkeden ayrılma, sosyal çevrenin değişimi, sevdiklerinin kaybı, maruz kalınan fiziksel ve ruhsal şiddet ve travmatik olaylar sürece eşlik eden olumsuzluklardan sadece birkaçıdır (Measham vd., 2014). Yapılan araştırmalar tüm bu etkenlerin mültecilerin ruh sağlığını son derece olumsuz yönde etkilediğini göstermektedir (Kirmayer vd., 2011). Teodorescu ve arkadaşlarının (2012) yaptığı araştırmaya göre mültecilerin ruh sağlığını olumsuz etkileyen faktörler göç öncesi dönemden daha ziyade göç sonrasında yaşananlardan beslenmektedir. Göç sonrası risk faktörleri genel hatlarıyla; belirsizlik, sosyal destek kaybı, geride bırakılanlara yönelik duyulan endişe, kültürel adaptasyon olarak nitelendirilebilmektedir (Kirmayer vd., 2011). Travma sonrası stres bozukluğu gibi birçok psikolojik rahatsızlığın belirtileri arasında yer alan; kaygı, agresyon, ileriye dönük umutsuzluk, olumsuz yaşantıların sıklıkla hatırlanması, uyku düzensizliği gibi birçok belirti normal şartlarda zamanla azalma eğilimi gösterirken mültecilerde stres faktörü göç sonrası dönemde de şiddetli bir şekilde devam ettiği için, süreç bazen yıllarca sürebilmektedir (Öztürk ve Uluşahin, 2008).

Göçten en çok etkilenen grupların başında mülteci çocuklar gelmektedir. Çocuklar yeni geldikleri toplumun kültürüne, diline ve düşünce yapısına hâkim

olmadıklarından dolayı çoğunlukla akranları tarafından ayrımcılığa uğramakta ve sosyal uyum problemleri ile birlikte yabancılaşıma yaşamaktadır (Ahearn ve Ather, 1991). Aynı zamanda psikosomatizasyon, depresyon, travma sonrası stres bozukluğu, dikkat dağınıklığı ve uyku bozuklukları çocuklarda sık görülen psikolojik rahatsızlıklardandır (Buz, 2008). Mülteci çocukların kendilerine ait travmatik yaşantılarının yanı sıra araştırmalar göstermektedir ki bakım verenlerinin travmaya maruz kalması; çocukların sosyal ve duygusal problemler yaşama riskini oldukça yükseltmektedir (Liles, 2013).

Dünya üzerinde, mülteci çocukların psikolojik iyi oluşlarını artırmaya, sosyal uyumlarını sağlamaya ve psikososyal gelişimlerini desteklemeye yönelik birçok farklı uygulama bulunmaktadır. Bu uygulamalar, çocuğun ve ailenin gereksinimlerine göre belirlenir. Müdahale programlarında öncelikle; çocuğun göç ve öncesi süreçte yaşamış olduğu olumsuz deneyimlerin etkisini azaltmak, kendini ifade etme becerisini, özgüvenini ve sosyal etkileşimini geliştirmek amaçlanır (İstanbul Bilgi Üniversitesi Çocuk Çalışmaları Birimi [ÇOÇA], 2015). Çeşitli ülkelerde yürütüldüğü gibi Türkiye’de de mülteci çocuklara yönelik müdahale programları gerek devlet kurumları gerek UNICEF gerekse de gönüllü sivil toplum kuruluşları (STK) tarafından geliştirilmekte ve uygulanmaktadır (Bayhan ve Karaaslan, 2018). Fakat yapılan çalışmalar incelendiğinde ağırlığın mülteci ailelerin ve çocukların temel ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik programlardan oluştuğu görülmektedir. Müdahale çalışması kapsamında psikososyal destek uygulamaları ve sosyal uyum çalışmaları bulunsa da raporlanması ve alan yazına katkı sağlaması aşamalarında eksiklikler görülmektedir. Ayrıca Buz’un (2008) araştırma sonuçlarına göre mülteci ailelerin % 40,5 gibi büyük bir oranı psikososyal desteğe daha fazla ihtiyaç duyduğunu belirtmiştir.

1. Mülteci Çocuklar ve Göçün Etkileri

2000’lerden itibaren göçmen çocuklar göç ile ilgili alan yazını tartışmalarına dahil edilmeye başlanmıştır. Göç bağlamında çocuklar, sayıca fazla olmaları ve korunmaya muhtaç olan statüleri gereği özel bir konumda yer almaktadır. Bu durum, acil müdahale edilerek, mevcut sorunlara hızlıca çözüm üretilmesini gerektiren stratejik bir öneme sahiptir (Sirkeci ve Çakırer-Özservet, 2016).

Mülteciler göç öncesi, göç süreci ve göç sonrası yaşantıları sırasında birçok zorlukla karşılaşmaktadır (Korkut, 2018). Bunlar arasında; aile üyelerinden ve yakın arkadaşlarından ayrı kalmak, travmatik kayıplar yaşamak, göç edilen yerde ötekileştirilmek ve çeşitli sosyal dışlanmalara maruz kalmak, bireysel ve toplumsal olarak destek sistemlerini kaybetmek gibi bireyin sosyal, psikolojik ve fiziksel sorunlarını artıran önemli etkenler bulunmaktadır (Hynie vd., 2011).

Yapılan araştırmalar göstermektedir ki; ailelerin savaşlarda kaybedilmesi veya travmatik bir şekilde aileden ayrı kalma gibi yaşantılar, özellikle mülteci çocukların psikolojik iyi oluşlarını ve sosyal uyumlarını ileride olumsuz etkilemekte ve zarar verici etkiler bırakmaktadır (Kartal ve Kiropoulos, 2016). Mülteci çocukların, göç

sürecinin getirdiği bazı travmatik yaşantılara birebir tanık olmayanları da aile üyelerinin yaşadığı psikiyatrik sorunlardan olumsuz olarak etkilenmektedir (Beitin ve Aprahamain, 2014).

1.1. Göçün Mülteci Çocuklar Üzerindeki Psikolojik Etkisi

Yetişkinlerde olduğu kadar mülteci çocukların da ruhsal yapılarının göçün getirdiği süreçlerden hasar aldığı bilinmektedir. Aydın ve arkadaşları (2017), bu hasarların incelendiği araştırmaları derledikleri çalışmada, özellikle yüksek düzeyde depresyon, travma sonrası stres bozukluğu ve düşük benlik saygısının, mülteci çocuklarda sık rastlanan psikolojik problemler olduğunu göstermiştir. Aynı çalışmada bireylerin sahip olduğu olumsuzluklar şu şekilde sıralanmıştır: 1) Korku ve kaygı. Özellikle göç edilen yerdeki yaşantıya yönelik belirsizliğin getirdiği yüksek kaygı seviyesi ve süreç içerisinde yaşanan korku oldukça tetikleyicidir. 2) Uyum sorunu. Yapılan bir çalışmada göç yaşayan ve yaşamayan çocukların uyum problemleri karşılaştırılmış ve göçmen çocukların olduğu grupta diğerine göre yaklaşık iki kat daha yüksek uyum sorunu görülmüştür. Göç eden topluluğun sadece kendi içinde yaşamadığı göz önüne alındığında, bu uyum problemlerinin göç edilen toplumu da etkilediği görülmektedir. 3) Aitlik sorunu ise bireylerin hangi topluluğa aitlik hissedeceklerine karar veremedikleri durumda psikolojik duygu çatışması yaşamalarına sebep olmaktadır. Bunların yanı sıra yapılan araştırmalarda; kimlik sorunu, aşağılanmışlık duygusu, güvensizlik ve suçluluk duygusu, ötekileştirme, stres ve depresyon sorunları işlenmiştir.

Lee ve arkadaşlarının (2012) araştırması, mülteci çocukların psikolojik sorunları, diğer çocuklara kıyasla daha fazla oranda yaşadığını göstermektedir. Bunun sebeplerinden biri, aile içinde yaşanan çatışma ve şiddet gibi sorunların göçmen ailelerde daha sık rastlanmasıdır. Beraberinde, tehlikeden kaçmak, stresli yaşam şartları, kamplarda yaşamın zorlukları, şiddete ve tecavüze maruz kalmak veyahut şahit olmak psikolojik açıdan sağlıklarını olumsuz etkilemektedir. Tüm bu yaşananlar ise gençlerin yeni buldukları ortama uyum sağlamalarını da zorlaştırıcı etken olarak işlemektedir.

Türkiye'de çok sayıda Suriyeli çocuk, bulaşıcı ve kronik hastalıklar, yetersiz beslenme, kansızlık, aile içi şiddet, çocuk işçiliği ve evliliği, ergen gebelikleri, depresyon ve travma sonrası stres bozukluğu gibi olumsuz koşullar ve risk faktörleriyle karşı karşıya kalmaktadır (Cakmak vd., 2024; Sahin vd., 2021). Özer ve arkadaşlarının (2016) gerçekleştirdiği saha araştırmasına göre; başlarına bir felaket geldiğini belirten çocukların oranı % 52, herhangi bir savaş veya çatışma yaşadığını belirtenlerin oranı % 79, başka birinin şiddete maruz kaldığına şahitlik edenlerin oranı % 59, hayati tehlikeye sahip stresli bir olay yaşadığını belirtenlerin oranı % 58 olmakla birlikte % 44,3 oranında mülteci çocuk stres veren olaylardan beş veya daha fazlasını yaşadığını belirtmektedir. Çocukların % 35'i travma sonrası stres bozukluğu sınırının üzerinde puan almıştır. Ayrıca, sıklıkla psikosomatik belirti gösteren çocukların % 45,2'si haftada bir ile üç kez baş ağrısı, % 47,6'sı ayda bir ile

üç kez karın ağrısı, % 36,9'u ayda bir ile üç kez sırt ağrısı, % 59'u ise ayda bir ile üç kez vücudunun başka yerlerinde ağrılar yaşamaktadır.

Mülteci çocuklar travma sonrası stres bozukluğu depresyondan sonra en sık görülen psikolojik rahatsızlıkların başında gelmektedir. Travmaya maruz kalan kişi eğer çocuğun bakımını veren kişi ise bu durum çocuğun sosyal duygusal problem gösterme ihtimalini oldukça yükseltmektedir (Liles, 2013). Mülteci çocuklar arasında, travma sonrası stres bozukluğu, depresyondan sonra en sık görülen psikolojik rahatsızlıkların başında gelmektedir. Ayrıca mülteci çocukların davranışsal ve duygusal problemler yaşama riskleri çok daha yüksektir (Sirin ve Rogers-Sirin, 2015). Fakat tüm mülteci çocukların aynı riski taşıdığı söylenemez. Yapılan bir çalışma, psikososyal bakım verme konusunda göç edilen ülkenin izlediği politika ve göçmenlerin bakım arama davranışlarının da göçmenlerin psikolojik durumları üzerinde etkili olduğunu göstermektedir (Lindert vd., 2008).

Evrensel Çocuk Değerlendirme Ölçeği ve Çocuk Tanı Koydurucu Görüşme Ölçeğinin 35 farklı ülkeden gelen, 12 ile 19 yaş arası 203 çocuğa uygulandığı bir araştırma sonucuna göre çocuklar arasında psikopatoloji oranı % 21, depresif bozukluk oranı % 5, davranış bozukluğu oranı % 6, intihar girişimi ise % 3 olarak verilmiştir (Tousignant vd., 1999). Cinsiyet bazlı bakıldığında patoloji oranı kız öğrencilerde erkeklerden daha fazla çıkarken, babanın işsizlik sürecinin uzamasının belirtilen tüm psikolojik rahatsızlıklarla ilişkili olduğu saptanmıştır. Bununla beraber Atasü-Topçuoğlu (2014) araştırmasında görüldüğü gibi ebeveynlerin göç edilen ülkenin dilini bilmediği durumlarda, dil öğrenme kapasitesi daha yüksek olan ve çeşitli eğitim faaliyetlerinde bulunabildiği için ülkenin dilini konuşabilen çocuklar uzayan sığınma sürecindeki mülakatlarda, yaşanan travmaları, ağır hikâyeleri defalarca tercüme etmek zorunda kalabilmekte ve psikolojik olarak ailelerinin yüklerini yüklenmektedir.

Göç, savaş ve şiddete yoksulluğun da eklenmesi ile birlikte, çocukların yaşamları ve gelişimleri uzun vadede olumsuz yönde etkilenmektedir. Özellikle sürekli tehdit ve güvensizlik hisseden çocuklarda çevresine ve kendisine karşı yabancılaşma duygusu ortaya çıkarken, düşmanca duygular biriktirme eğilimi de kendini göstermektedir. Devam eden süreçte, yaş aralığına göre değişim göstermekle beraber, çocuklar korku, kaygı, öfke ve üzüntü gibi negatif duygu durumlarını ifade etme yolu olarak alt ıslatma, ağlama, ebeveynden ayrılamama gibi çeşitli davranışlar sergileyebilmektedir. Ayrıca, tanık oldukları şiddet ve anlamlandıramadıkları göç tecrübesine dayalı yaşantıları sebebiyle dikkatlerini bir işe kanalize etme ve o işi sürdürme gibi süreçleri yönetmekte zorluk çekmektedirler (Sarp, 2017).

Belirsizlik ise kurulu düzen bozulduğunda bireyin hayatındaki dengenin bozulması, farklı tutumların ve değerlerin arasında bireyin bocalamasına sebep olmaktadır. Belirsizlik ve gelecek kaygısının birbiri ile bağlantısı göç sürecinde ve sonrasında mültecilerin psikolojik sağlığında önemli bir etmendir. Mardin'de Suriyeli

mültecilerle yapılan bir araştırmada katılımcıların % 43,9'u çocuklarının Türkiye'de büyümesine yönelik kaygılı olduklarını belirtmişlerdir (Apak, 2015).

1.2. Mülteci Çocuklar ve Sosyal Uyum

Sosyal uyum tanımı ile ilgili literatüre bakıldığında ortak bir kaniya varılmadığı görülmektedir. Birçok bileşen ile ilişkilendirilen sosyal uyumun açıklanması eksiktir. Fakat, Beauvais ve Jenson (2002), çalışmalarında sosyal uyum kavramını bir takım alt başlıklar çevresinde ele almıştır: Ortak değerler ve yurttaşlık kültürü, sosyal düzen ve sosyal kontrol, sosyal dayanışma ve refah düzeyi farklılıkları, sosyal ağlar ve sosyal sermaye, bölgesel aidiyetlik ve kimlik. Tüm bunlar üzerinden sosyal uyum incelenilmekte olup gerçekleşmesi için kamu kuruluşları, kalkınma reformları ve eşitlik anlayışının gelişmesi gibi farklı unsurlar öne çıkmaktadır (Ongan, 2013). Fakat bilinmektedir ki; sosyal uyum, genellikle çok boyutlu bir yapı olarak tanımlanır ve bu sebeple alt bileşenleri ile sonuçları farklılaşabilir (Friedkin, 2004).

Göç sürecinin en önemli sonuçlarından biri de strestir. Berry'e (1997) göre kültürlerarası geçiş, birey ve toplumda stres oluşturan en önemli sebeplerden biridir. Kağıtçıbaşı (2014), göçmenlerin ve göç edilen topluma uyum sağlayabilmesi için birlikte hareket edilmesi gerektiğini savunur. İki toplum arasında dini, kültürel, sosyal önyargılar ve farklılıklar bulunabilmekte, bu durum da ev sahibi toplumun milliyetçi söylemlere sarılmasına sebebiyet verebilmektedir. Bunun sonucu olarak ise mültecilerin, toplumda; yabancılaşma, izole olma veyahut sosyal ve psikolojik sorunlar yaşaması oldukça doğaldır (Kağıtçıbaşı, 2014). Geçiş ve uyum sürecinin nasıl işleyeceği konusu, kültürler arası temasın şekli, süresi, tutum, sosyal destek, bireylerin kişilik özellikleri, eğitim durumları, yaş ve cinsiyet gibi birçok değişken tarafından etkilenmektedir (Kağınacı, 2017). Kültürel uyum süresinde göç edilen toplumun, gelen halka yönelik kabul edici veyahut dışlayıcı tutumlarının etkili olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte Türkiye'de yapılan bir çalışmada, toplumun göçün ilk yıllarına nazaran Suriyeli mültecilere mesafe koyduğu (Erdoğan, 2015), bunun da kalınan sürenin uzaması, ekonomik değişiklikler, istihdam sorunu ve mültecilere verilen haklarla alakalı olduğu ifade edilmektedir (Hülür vd., 2019).

Mülteci çocukların psikososyal gelişimi ve sosyal uyumu için en önemli kurumlardan biri okullardır. 2011 yılında Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Kurumu (UNESCO) tarafından gerçekleştirilen bir çalışma, okula gidemeyen Suriyeli çocukların psikolojik gelişimlerinin geri kaldığını ve bu çocuklarda travma sonrası stres bozukluğu semptomlarının daha yüksek olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda, bu çocuklar okula gidebilen mülteci çocuklara nazaran daha yüksek istismar ve kötü muamele riski altındadır (UNESCO, 2011). Fakat yapılan araştırmalar, okul yöneticilerinin, okulun homojenliğini bozması ve düzeni aksatması gibi sebeplerle mülteci çocukların devlet okullarında okumalarına sıcak bakılmadığını göstermiştir (Sakız, 2016). Okulların çocuklara nitelikli eğitim verip, onların sosyal gelişimine katkı sağlayabilmesi için öğretmen ve yöneticilere yeterli

kaynağın ve mesleki gelişim olanaklarının sağlanması bir zorunluluktur (Booth ve Ainscow, 2002). Uluslararası göç ve göçmen davranışları incelendiğinde mültecilerin dört ile beş yıl gibi bir sürede uyum sağlama anlamında yol kat ettikleri görülmektedir. Fakat Suriyelilerin Türkiye’de geçirdikleri süreye bakıldığında, bu sosyal uyum sürecinin sağlıklı bir şekilde tamamlanamadığı görülmektedir (Tunç, 2015).

Yaşanan bu uyum sorunları, psikolojik temelli duygusal ve sosyal problemlere yol açmaktadır. Böyle çocuklarda; içe kapanma, saldırganlık veya maskelenmiş depresyona rastlanılmaktadır (Kağnıcı, 2017). Mülteci ve yerli öğrencilerin yaşayacağı sosyal uyum sorunlarını minimize etmek için; çokkültürlülüğün eğitim programlarına entegre edilmesi gerekmektedir. İzlenecek yol dört adımda; içeriğin bütünlendirilmesi, önyargıların azaltılması, eşitlik eğitimi ve okul kültürünün güçlendirilmesidir (Banks, 2016). Genç göçmenlerin uyumunda gerçekleşen değişimlerin olumlu algılanmaması, gruplar arası iletişimin yeterli düzeyde kurulamaması, çokkültürlülüğün benimsenmemesi süreci negatif yönde etkileyen etmenlerdir (Schachner, 2017). Türkiye’de yapılan bir araştırmada da öğretmenlerin çokkültürlü eğitime yönelik tutumları ile mülteci öğrencilere yönelik tutumları arasında pozitif bir ilişki tespit edilmiştir (Özdoğru vd., 2021).

Mülteci çocuklar; göç sürecinde maruz kaldıkları evinden, ülkesinden, sevdiklerinden ayrılma, çeşitli kayıplar yaşama gibi birçok etmen sebebiyle fiziksel ve psikolojik olarak tehdit altındadır ve bu da bireylerde kaygı seviyesinin çok yoğun yaşanmasına sebep olmaktadır. Bu durum, mültecileri, ruh sağlığı bozuklukları açısından savunmasız bir grup haline getirmektedir. Yüksek risk altında oldukları travma ve anksiyete bozukluklarını ağırlaştırıcı en önemli etmenlerden biri ise, geldikleri ülkelerde karşılaştıkları uyum sorunları olmaktadır (Kızmaz, 2018). Türkiye’deki sığınmacıların sosyal profili üzerine çalışan Buz’un (2008) verilerine göre, sığınmacıların % 99’u Türkiye’ye uyum sağlama ve sosyal ilişki kurma konusunda sorun yaşamaktadır. Sosyal uyumun neredeyse her mültecinin yaşadığı bir sorun olduğunu gösteren bu çalışmada, mülteciler arasında gelecekte iyi bir yaşantısı olacağını düşünmeyenlerin oranı % 63,1’dir. İnsanlarla yeni ilişkiler kurma konusunda güçlük yaşayanların oranı % 58,5, sorunlarını çözme konusunda kendini güçsüz hissedenlerin oranı ise çalışmaya katılan mültecilerin % 61,9’unu oluşturmaktadır. Türkçe bilmediği için insanları anlamakta zorlanan (% 55,3) ve kendini yalnız hisseden (% 56,9) kişilerin sayısı da oldukça fazladır. Tüm bunların ışığında, daha fazla psikososyal desteğe ihtiyaç duyduklarını belirtenlerin oranı ise % 40,5’tir (Buz, 2008).

Göç süresinde yaşanan problemler genellikle; öncesinde, esnasında ve sonrasında olarak üç aşamada incelenmektedir. Yerleşme, uyum sağlama, ayrımcılığa maruz kalma, sosyal dışlanma, çeşitli hizmetlere erişimde kısıtlılık, yabancı dil problemi gibi bileşenler; göç sonrası faktörleri oluşturmaktadır (Measham vd., 2014). Okullar, mülteci çocukların bir yere yerleşmesinde, aidiyet duygusu geliştirmesinde ve sosyal uyum düzeylerinin artmasında en kritik rolü üstlenmektedir. Fakat Mercan Uzun ve

Bütün'ün (2016) yapmış olduğu araştırmada, mülteci çocukların anadillerinin farklılığının, okula uyum sağlama sürecinde büyük engel teşkil ettiği görülmüştür. Başka bir araştırmada, farklı bir dilde eğitim alacak olmak, göç sonrası mülteci çocukların hayatlarındaki en büyük stres faktörlerinden biri olarak görülmektedir. Çocuklar, Türkçeyi iyi kullanamadıkları durumlarda kendilerini ifade etme güçlüğü yaşadıkları için; çekingenlik, özgüven yetersizliği, anlaşılama korkusu hissetmekte veyahut öğretmene bağımlı davranışlar sergilemektedir (Çakan vd., 2018). Bu sebeple; Kirmayer ve arkadaşları (2011), mülteci çocukların ilk etapta kendi dillerinde bir eğitim sürecinden geçip, zaruri bakım ve hizmetlerden faydalanabilecek duruma getirilip, kendilerine psikososyal destek sağlandıktan sonra uyum sürecinin ancak sağlanabileceği çıkarımında bulunmuşlardır. Yine aynı çalışma, sosyal uyumun sağlanamaması ve dışlanmaya maruz kalmanın, mülteci çocukların zihinsel ve psikolojik sağlığını etkilediğini belirtmiştir.

Mülteci çocukların uyum sürecinde başarılı olmaları, diğer alanlardaki gelişimlerini olumlu yönde etkilemektedir (Korkut, 2018). Göç gibi büyük bir değişim sürecinden geçmiş ve geçmekte olan çoğu kişi birçok açıdan desteğe ihtiyaç duyarken, bunların başında çocuklar gelmektedir (Almqvist ve Broberg, 1999). Fakat bilinmektedir ki; çocukların tutumlarının oluşumunda aile ve çevre en büyük pay sahibidir. Bazı araştırmalar, Türkiye'deki ailelerin bir kısmının çocuklarını mülteci çocuklardan uzak tutarak, onları olumsuz davranışlardan ve bazı hastalıklardan korumak istediğini göstermektedir. Bu durumda mülteci çocuklar dışlanmakta; öğretmenler bu durumu engellemede yetersiz kalmakta ve çocuklarda sosyal uyum süreci yetişkinler tarafından sekteye uğratılmaktadır (Mercan Uzun ve Bütün, 2016). Öte yandan okul öğretmenleri kadar Suriyeli mülteci çocukların ailelerinin tutumları da, çocuğun sosyal uyumunda öne çıkmaktadır (Çakan vd., 2018).

2. Mülteci Çocuklar için Müdahale Programları

Mülteciler, sıklıkla ülkelerindeki güvenlik kaygılarıyla başka bir ülkeye sığınsalar da, göç ettikleri toplumda da güvenli bir çevreye ulaşmaları kolay değildir. Özellikle mülteci çocukların deneyimleri, normal gelişim sürecinde ortaya çıkan güvensizlik, kendinden şüphe etme ve aşağılık duygularının daha yoğun hissedilmesine sebep olmaktadır (Eisenbruch, 1988). Göç sürecinin öncesinde yaşanan deneyimler, göç ve göç sonrası yeni ülkeye ve topluma uyum esnasında yaşanan travmatik olaylar mülteci çocuklarda psikopatolojilerin görülmesine sebep olabilmektedir (Angel vd., 2001). Mülteci çocukların en azından göç edilen ülkedeki yaşantılarının olumsuzluklarını azaltabilme, sosyal uyumu artırabilme, psikososyal ihtiyaçlarını karşılayabilme, gelişimlerini destekleyebilme amaçlı programlar geliştirilmelidir (Rousseau ve Guzder, 2008). Göç sürecinin bir anda gerçekleşmediği ve zamana yayılarak, kademeli olarak şekillendiği göz önüne alınırsa, bu minvalde hazırlanan çocuk gelişimi ve çocuk eğitimine yönelik programların da aşamalı stratejilerle geliştirilmesi gerekmektedir (Ülküer, 2017).

Göç edilen bölgedeki yerli halk ile göçmenler arasındaki olası önyargıları kırabilmek için empatik yaklaşımın kazandırılması amacıyla birlikte yaşam çalışmalarının yapılması faydalı bulunmuştur (Kağıtçıbaşı ve Ward, 2010). Bu bağlamda hazırlanan müdahale programları, çocuklarda özgüveni, sosyal etkileşimi ve kendilerini duygusal açıdan ifade etme becerilerini artırmaya katkıda bulunur. Bu durum mülteci çocukların akademik başarılarını da olumlu anlamda etkiler.

Mülteciler sıklıkla insan hakları ihlallerine uğramakta ve şiddete maruz kalmaktadır. Travmatik yaşantıları çoğunlukla birbirleriyle ilişkili olup hayatlarında ardı sıra yaşanmaktadır (Silove, 1999). Psikososyal destek bireylerin travmatik yaşantılarının etkilerini ve yaşadıkları stresin seviyesini azaltabilmektedir. Eğitim alma, dil öğrenme, istihdam edilme ve sosyal anlamda destek görme; psikososyal destek kapmasında kabul edilmektedir (Beiser, 2005). Ayrıca psikososyal destek sunulması, göç sebebiyle yeterince aile ilgisi göremeyen çocukların ebeveynleri dışındaki yetişkinlerle iletişim kurma ve sosyalleşmesine fırsat tanır (Rousseau ve Guzder, 2008).

2.1. Dünyada Mülteci Çocuklar için Uygulanan Müdahaleler

Dünyada mülteci çocuklar için uygulanan müdahale programları, genel olarak; çocukların içinde buldukları adaptasyon sorunlarını azaltmayı, muhtemel problemleri önlemeyi ve gelecekte planlanacak olan mülteci çocuklara yönelik politikaları geliştirmeyi amaçlar.

Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD), Latin kökenli üçüncü sınıf ile sekizinci sınıf aralığındaki toplumsal şiddete maruz kalan 198 öğrenciye okul temelli yarı yapılandırılmış bilişsel davranışçı terapi kullanılarak, sekiz oturumluk bir müdahale programı gerçekleştirilmiştir. Depresyon ve travma sonrası stres bozukluğu semptomları gösteren mülteci öğrencilerin, program sonunda bu semptomlarında azalma tespit edilmiştir (Kataoka vd., 2003). Yine travma sonrası stres bozukluğu belirtileri gösteren mülteci çocuklarla kriz müdahalesi programı gerçekleştirilmiştir. Bu programda çocukların travmaya sebep olan yaşantıları ile ilgili paylaşım yapmaları teşvik edilmiş, duygularını ifade edebilmeleri için, hikayeler, role-play grup çalışmaları, serbest çizim teknikleri kullanılmıştır. Programın kısa süreli etkinliğine bakıldığında, mülteci çocukların travmaya yönelik semptomlarında yeterli düşüş görülmemiş bununla beraber savaş ortamının çalışma esnasında devam ediyor oluşu tartışılmıştır (Thabet vd., 2005).

Mülteci çocukların akademik başarılarını artırmaya yönelik hedefler içeren müdahale programlarının uygulama çalışmaları da literatürde karşımıza çıkmaktadır. Kozulin (2006), CoReL olarak bilinen Concentrated Reinforcement Lessons programı sosyo-ekonomik açıdan düşük seviyedeki ailelerden gelen toplam 51 mülteci çocuk üzerinde uygulanmıştır. 9-10 yaşlarında olan mülteci öğrenciler bir eğitim yılı boyunca bu programa katılım sağlamıştır. Öğrenme becerilerini geliştirmesi, bilişsel fonksiyonları uyarmayı hedefleyen bu program aynı zamanda yoğun bir rehberlik sürecini de barındırmaktadır. Çalışmanın sonucunda; mülteci

öğrencilerin okuduklarını anlama becerileri, matematiksel gelişimleri ve bilişsel fonksiyonları üzerinde olumlu etkisi olduğu görülmüştür (Kozulin, 2006).

Çocuk Ebeveyn İlişki Terapisi adlı okul temelli müdahale programının kullanıldığı bir çalışmada Latin kökenli mülteci ailelerin stres düzeyini azaltmak, çocuklarda karşılaşılan davranış problemlerine çözüm bulmak ve çocukların akademik başarı düzeylerini artırmak amaçlanmıştır. Bu doğrultuda 24'ü deney 24'ü ise kontrol grubundan oluşan 48 mülteci aile programa dahil edilmiştir. Çocuk davranış listesi ve Aile Stres Endeksi'nin ölçme aracı olarak kullanıldığı bu çalışma sonucu çocukların davranış problemlerinin önemli oranda azaldığı saptanmış, aile ve çocuk arasındaki iletişimin kuvvetlenmesiyle stres düzeyinin azalması da bir diğer veri olarak elde edilmiştir (Ceballos ve Bratton, 2010).

Ailelerle çalışmayı içeren bir diğer müdahale programı ise Cooper ve arkadaşlarının (2009) çalışmalarında uyguladığı Üç P Anne Baba Programıdır. Bu program kapsamında 0 ile 12 yaş aralığında çocukları olan, risk faktörü içeren aileler programa dahil edilmiş ve kendilerine; ailelerin bilgi ve becerilerinin artırılmasını, kendilerine güvenlerinin yükseltilmesini amaçlayan eğitimler verilmiştir. Çocukların davranışsal, duygusal ve gelişimsel problemleri ile ilgili ailelere rehberlik sağlanmış; bu esnada bireysel görüşmeler ya da odak grup görüşmeleri gerçekleştirilmiştir (Cooper vd., 2009).

Ready2Learn; mülteci çocukların gelişimlerini desteklemek, çocuğu ailesi aracılığıyla okula hazırlamak, ev ortamının şartlarını psikolojik açıdan sağlıklı gelişim için uygun koşullara getirebilmek amacıyla ev ziyaretlerinden oluşan bir müdahale programıdır. Ziyaretler esnasında ailelerle birlikte çocuğun gelişimine uygun etkinlikler gerçekleştirilmekte ve altı ayda bir sıfır ile beş yaş arası olan her çocuğun gelişimi ölçeklerle takip edilmektedir. Sosyal gelişim, iletişim becerileri, motor becerileri gibi etmenler üzerinden değerlendirilen çocuklarda herhangi bir gerilik söz konusu olduğunda; gerekli alanlarda aktiviteler ile aile ve çocuk desteklenmektedir (Miller, 2013).

Mülteci çocukların göç edilen ülkedeki sosyal uyumu zorlaştıran en önemli problemlerden biri olan dil gelişimine yönelik bir müdahale programı ise Kupzyk ve arkadaşları (2016) tarafından ABD'de uygulanmıştır. Çalışmaya beş aile ve yedi mülteci çocuk dahil edilmiştir. Aileler en az yedi yıldır göç edilen ülkede yaşamakta ve evlilikleri devam etmektedir. Çocuklar alıcı dilini değerlendirmek ve ailelerin memnuniyetini ölçmek için dokuz maddelik Likert ölçeği kullanılmıştır. Kitap okuma, etkinlik kartları, şarkı söyleme gibi aktivitelerle program desteklenmiş ve ölçümlerde anlamlı farklılık gözlemlenmiştir. Ayrıca ailelerden çocukların dil ve beceri gelişimleri konusunda olumlu geri dönüşler alınmıştır (Kupzyk vd., 2016).

Mülteci çocuklar için hazırlanan müdahale programları incelendiğinde, en etkin çalışmaların kurum olarak okulu temel alan çalışmalar olduğu görülmüştür (Hodes, 2000). Bu doğrultuda geliştirilen bir önleyici müdahale programı hem ilköğretim hem de lise öğrencileri ile gerçekleştirilmiştir. Ingleby ve Watters'ın (2002)

çalışmasında mülteci çocukların hem kendi akranları ile hem de yetişkinlerle kurdukları ilişkileri ve sosyalleşme süreçleri incelenmiştir. Öncelikle öğretmenlere çocuklarla kurmaları hedeflenen sosyal bağ üzerine eğitimler verilmiş daha sonra etkinliklerde kullanılmak üzere materyal desteği sağlanmıştır. Sözel ve sözel olmayan birçok aktiviteden oluşan bu müdahale programında; hikâye yazma, okuma teknikleri geliştirme, görsel kullanarak tasvir yapabilme gibi çalışmalar yer almaktadır. Programın etkinliği incelendiğinde, mülteci çocukların güven duygularında, kimlik farkındalıklarında, kendilerini özel hissetme ve iletişim becerilerinde artış olduğu görülmüştür. Bununla birlikte dil kullanım becerilerindeki artış ve benlik saygılarının yükselmesi de çalışmanın kazanımlarındandır (Ingleby ve Watters, 2002).

Baan (2007) tarafından mülteci çocukların akademik başarıları ve eğitim hayatlarını iyileştirebilmek adına 2005 yılında Birleşen Dünyalar Programı isimli müdahale programı hazırlanmıştır. Etkili olduğu görüldükten sonra Almanya, İtalya, Danimarka gibi ülkelerde de uygulanan programın içeriği 11 temadan oluşmaktadır. Ben, okul, aile, arkadaşlık, bayram, yerleşim, ben-sen-biz, mülteci hakları, duyguları ifade etme, okula uyum temaların işlenmesi ile, çocuklardaki saldırgan tutumların azaldığı, kendilerini ifade etme becerilerinin yükseldiği, dil becerilerinin geliştiği ve özgüvenlerinin arttığı görülmüştür (Baan vd., 2007).

Mülteci öğrencilerle okul temelli gerçekleştirilen müdahale programlarında sanatsal etkinlikler de kullanılmaktadır. Özellikle travmatize olmuş çocukların geçmiş yaşantılarını konuşma konusunda istekli olmadıkları ve direnç sergiledikleri görülmüştür. Bu bağlamda yaratıcı sanat terapileri mülteci çocukların hislerini ve yaşadıklarını sözel olarak anlatmak zorunda kalmadan ifade edebilmeleri için önemli bir alternatiftir. Kendilerini daha az tehdit altında hissettikleri sanat temelli müdahale programlarının oldukça yararlı olduğu yapılan çalışmalarca görülmüştür (Rousseau vd., 2003). Yapılan bir çalışmada gerçekleştirilen drama etkinliklerinin mülteci öğrencilerin duygusal ve davranışlar problemleri üzerinde olumlu etki gösterdiği saptanmıştır (Rousseau vd., 2014). Sanat terapisine dayanan bir müdahale programında Rowe ve arkadaşları, travma geçirmiş mülteci gençlere uygulamıştır. Programın hedef çalışma alanı, anksiyete ve depresyon seviyelerini düşürmek, davranış problemlerini önlemek olarak belirlenmiştir. Programın etkinliği ölçüldüğünde ise, mülteci gençlerin anksiyete düzeylerinde azalma olduğu, benlik saygılarında ise artış olduğu saptanmıştır (Rowe vd., 2017).

Mülteci çocuklarda sık görülen psikolojik problemlerden anksiyete ve depresyon semptomlarını önleme açısından Dünya Sağlık Örgütü tarafından en başarılı program “FRIENDS” olarak gösterilmiştir. Müdahale programının birincil amaçları; katılımcı mülteci çocuklara dayanıklılık kazandırmak ve sosyal, duygusal becerilerini geliştirmektir (Lowry-Webster vd., 2001). Barret ve arkadaşları (2001) çalışmayı Avustralya’da köken olarak çeşitlilik gösteren göçmen gruplar üzerinde uygulamış, programın sonunda grupların anksiyete ve depresyon düzeylerinde azalma ve geleceğe yönelik umutlarında artma yaşandığı görülmüştür. Every Child

Matters ise, İngiltere’de mülteci çocuklara erken müdahale için uygulanan programlardan biridir. Mülteci çocukların topluma uyum sağlamaları, bireysel ve sosyal gelişimlerini tamamlamaları, ruhsal ve fiziksel sağlıklarını koruyabilmeleri için ve toplum içinde zorbalık benzeri davranış problemleri sergilemelerini önlemek adına hazırlanan programın, çocukların uyum ve gelişimleri için olumlu etkileri olduğu saptanmıştır (Every Child Matters, 2003).

2.2. Türkiye’de Mülteci Çocuklar için Uygulanan Müdahaleler

Mülteci çocuklara uygulanan programlarda; benlik saygısını artırma, duyguları tanıma ve düzenleme, empati kurma becerisi, akranlarla olumlu ilişkiler geliştirme, problemlerle baş edebilme bileşenlerinin kazanımına yönelik çalışmalar bulunmalıdır. Çocuğun göç öncesi, göç süreci ve göç sonrası yaşantılarını anlamlandırabilmesi, geldiği ülkeye ve topluma kültürel olarak uyum sağlayabilmesi açısından bu becerilerin kazandırılmasının; psikososyal gelişim ve sosyal uyum açısından önemlidir (Gümüşt en, 2017). Demirbaş ve Bekaroğlu (2013), sosyo-kültürel anlamda yaşanan yalnızlığın, çeşitli müdahale programları tarafından azaltılabileceğini savunmuşlardır. Bu bağlamda mültecilerin kendi dil ve kültürleri göz önüne alınarak geliştirilen programlar, ruh sağlıklarına katkı sağlamada daha başarılı bulunmuştur. Türkiye’de mülteci çocuklar adına hazırlanan müdahale programları genellikle UNICEF ve STK’lar tarafından uygulanmaktadır (Bayhan ve Karaaslan, 2018). Ancak bunlar yetersiz kalabilmektedir. Türkiye’deki Geçici Eğitim Merkezleri’nde yapılan bir araştırmanın sonuçlarına bakıldığında, Suriyeli mülteci çocukların psikososyal desteğe çok fazla ihtiyaç duydukları bununla beraber ulaşabildikleri hizmetlerin çok kısıtlı olduğu görülmektedir (Dorman, 2014). Tüm göçmen çocukların, yaşamlarının değişmesi ve yeni ülkeye, topluma ve okula uyum sağlama gereksinimleri yoğun stres yaşamalarına sebep olmaktadır. Bu nedenle psikososyal desteğe ihtiyaç duyulmaktadır (Klockner ve Hicks, 2008).

“Yan Yana Suriyeli Çocuklar için Psikososyal Destek Projesi” Yuva, Oyun ve Bir İz Derneği ortaklığında Millî Eğitim Bakanlığı (MEB) ve birçok STK ile iş birliği kurularak yürütülmüş geniş çaplı bir çalışmadır (Sümbüloğlu ve Karabey, 2019). 20 ay boyunca İstanbul’un çeşitli semtlerinde gerçekleştirilen çalışmanın hedefi; temelde Suriyeli çocukları topluma kazandırmakla beraber, özelde mültecilere yönelik ayrımcılık ve düşmanlığın azaltılması, Suriyeli ve Türk çocukların okul ortamında kaynaşmasına yönelik araçların geliştirilmesi ve Suriyeli çocukların travmalarının derin etkilerinin tedavi edilmesi ile iyilik hallerinin artırılması olarak belirlenmiştir. Çalışma birçok alt faaliyetlerden oluşmaktadır, bunlardan bazıları okullar için Psikososyal Destek Programı ile Grup Terapileri Programıdır. Psikososyal Destek Programı kapsamında 10 hafta süresince 3.500 öğrenciye uygulanmış, bu bağlamda 120 öğretmene ise üç günlük eğitimler düzenlenmiştir. Grup Terapileri programında ise 550 mülteci çocuk 10 hafta boyunca Yan Yana Grup Terapileri programına katılım sağlamıştır. Grup psikoterapileri, oyun terapisi ve Göz Hareketleriyle Duyarsızlaştırma ve Yeniden İşleme (EMDR) tekniklerinin kullanıldığı programın etkilerine bakıldığında; çocukların sosyal becerilerinde

gelişim, kendilerini ve duygularını ifade edebilmelerinde artış gözlenmiştir. Çocukların kendilerini değerli ve önemli hissettikleri gözlemlenmiştir. Bununla beraber travmatik yaşantıları bulunan çocukların üzerinde çalışabilecekleri güvenli bir alan oluşturulmuş ve mülteci çocuklarla çalışan psikologlar tecrübelerini artırarak becerilerini geliştirmişlerdir (Sümbüloğlu ve Karabey, 2018).

Şirin ve arkadaşları (2018) Türkiye’de bulunan Suriyeli mülteci çocuklar için Umut Projesi adıyla bir program geliştirmişlerdir. Bir pilot çalışma, yaşları dokuz ile 14 yaş arasındaki 147 Suriyeli mülteci çocuğun katılımıyla Şanlıurfa’da gerçekleştirilmiştir. Çalışma dört hafta boyunca iki saatlik oturumlarla toplam 40 saatte tamamlanmıştır. Program mülteci çocukların eğitimde yaşadıkları problemlerin çözümüne ve psikolojik iyilik hallerine katkı sağlamak amacıyla hazırlanmıştır. Online oyun temalı olarak hazırlanan programda; çocukların umutlarını ölçmek, Türkçe kelime bilgilerini artırmak, mental sağlıklarını güçlendirmek, kodlama becerisi kazandırmak amaçlarıyla oyunlar uygulanmıştır. Tasarlanan alanların tümünde ilerleme kaydedildiği görülmüştür (Şirin vd., 2018).

Kızılay Çocuk Programları Koordinatörlüğü bünyesinde 18 ilde, dört ile 18 yaş arası Suriyeli mülteci çocuklarla program yürütülmektedir. Toplum Merkezleri, Çocuk Dostu Alanlar ve Çocuk ve Gençlik Merkezleri’nin dışında psikososyal destek projeleriyle toplam 574.006 çocuğa ulaşılmıştır. Programlarda; psikososyal destek sağlama amaçlı çeşitli aktivite, atölye çalışmaları, eğitim ve seminerler düzenlenmiştir. Psikososyal destek çalışmaları kapsamında özellikle COVID-19 sebebiyle hane ziyaretleri yapılmış ve destek eğitim kitleri ailelere ulaştırılmıştır (Kızılay, 2020).

Millî Eğitim Bakanlığı, Şanlıurfa ve Mersin illerinde toplam 80 ilkokulda etnik köken kaynaklı ayrımcılık, sosyal dışlanma ve şiddeti önleme amacı ile “Birbirimizi Anlıyoruz” programı uygulamıştır (Anadolu Ajansı, 2019). Bu çalışmayla uyumun, bakış açısı geliştirmenin ve empati becerilerini artırmanın; mültecilerin entegrasyonuna katkı sağlaması hedeflenmiştir. Fakat çalışmanın birincil hedefi öğrencilere bahsedilen becerileri kazandırmaktan ziyade, öğretmenlere bir yol haritası sunabilmektir. Tasarlanan yeni müfredatta; etkinlikler, videolar ve çeşitli materyallerden faydalanılmıştır. Haftada en az üç saat olmak üzere, bir eğitim yılı boyunca program uygulanmıştır. Program sonucunda mülteci çocukların ev sahibi ülkenin dilini kullanma yönündeki kabiliyetlerinde gelişme sağlanmış, okul düzeyinde akran şiddetinde % 50 oranında, etnik ayrımcılık tutumlarında ise % 30 oranında azalma olmuştur. Öğrencilerin birbirlerine duydukları güven oranında da % 20’lik bir artış tespit edilmiştir (Anadolu Ajansı, 2019).

Üzüm Bağları Projesi ise; Suriyeli öğrencilerin sosyal uyumları ile ilgili yaşadıkları problemlerin öncelikle tespit edilmesi, daha sonrasında ise öğrencilerde empati yeteneğinin geliştirilmesine yönelik çeşitli uygulamalardan oluşmaktadır. Araştırma İstanbul’un Sultanbeyli ilçesinde, Millî Eğitim Bakanlığı’na bağlı bir Anadolu İmam-Hatip Kız Lisesi’nde gerçekleştirilmiştir. Çalışmada niteliksel bir yöntem

olarak yarı yapılandırılmış görüşme ve gözlem teknikleri uygulanmıştır. Çalışmanın katılımcıları iki kategoride ele alınarak; 10 öğretmen ile 12'si mülteci, 18'i Türk olmak üzere 30 öğrenciden oluşmaktadır. Çalışma kapsamında; odak grup görüşmeleri, akran birliğinin kurulması için 11 farklı başlık altında gerçekleştirilen etkinlikler, atölyeler ve ile farkındalık oluşturmaya yönelik çeşitli gezi programları yer almaktadır. Çalışma, mülteci öğrencilerin yaşadıkları uyum problemlerini tespit ederek, problemlerin aşılması yolunda ihtiyaç duyulan arabulucuları ve kolaylaştırıcı bileşenleri sunmaktadır. Bununla birlikte, uygulanan çalışma sonucunda hem Türk hem Suriyeli öğrenciler üzerinde gerek motivasyon gerekse sosyal uyum anlamında olumlu değişimlerin gerçekleştiği görülmüştür (Süleymanov vd., 2018).

Suriyeli Çocuklar için Yaz Anaokulu Projesi ise, çocukların okul hayatına hazırlanması, sosyal ve kültürel uyuma yönelik yaşanabilecek problemleri en aza indirebilmek amacıyla 2016 yılında Anne Çocuk Eğitim Vakfı (AÇEV) tarafından uygulamaya konmuştur. İlköğretime hazırlık konusunda destek çalışmalarına yönelik ihtiyaç hâlâ devam etmekle birlikte, uygulama sonunda mülteci çocukların dil gelişiminde ve kendilerini Türkçe ifade edebilme becerilerinde gelişim olduğu gözlemlenmiştir (AÇEV, 2017).

Suriyeli Çocukların Türk Eğitim Sistemine Entegrasyonunun Desteklenmesi Projesi, Avrupa Birliği'nin Türkiye'ye sağladığı fon ile yürütülen ve 2016 yılından beri devam edip kapsamlı bir çalışmadır. Çocukların akademik başarılarını artırma amacıyla verilen dil eğitimleri yanında birçok ihtiyacın da karşılandığı bu projede 15.000 öğrenciye göç, eğitim ve geçici koruma ile psikolojik destek konularında oryantasyon programları uygulanmıştır (Tüzün, 2017).

Mülteciler Derneği, Suriyeli mültecilere yönelik; insani yardım, istihdam, dil ve meslek kursları, ruh sağlığı hizmetleri, fizik tedavi hizmetleri ve benzeri birçok farklı alanda çalışmalar yürütmektedir. Sosyal uyum, okullaştırma ve çocuk dostu alan birimlerinde çocuklara yönelik çeşitli projeler uygulanmaktadır. Türk ve Suriyeli öğrencilerin karma eğitim gördükleri okullardaki mülteci çocukların sosyal ilişkilerini desteklemek ve sosyal uyumu geliştirmek amaçlı “Sığıla Ağacım Yeşeriyor”, “Zeytin Ağacım Yeşeriyor” ve “Leylaklar Ülkesinde” projeleri uygulanmaktadır. Genel hatlarıyla; çok kültürlü eğitim modelini destekleyen bu projeler, birlikte yaşam, farklılıklara saygı, empati geliştirme ve çok kültürlü toplum temaları üzerinde durmaktadır. Çalışmalar; bireylerin özgüven, aidiyet duygusu, akran ilişkileri ve iletişim becerileri, çatışma ile baş etme becerilerini; psikososyal destek kapsamında geliştirmeyi hedeflemektedir (Kaplan vd., 2020).

Son yıllarda Suriyeli çocuklara yönelik psikososyal programlara ilişkin bilimsel çalışmalar artmıştır. Güneydoğu Anadolu'da Suriyeli ve Türk çocuklara yönelik beceri tabanlı bir müfredata sahip, toplum temelli 10 haftalık okul öncesi eğitim yaz programının, çocukların okuryazarlığını ve sayısal becerilerini, alıcı ve ifade edici dilini, duygu düzenlemesini ve sosyal yeterliliğini geliştirip problem davranışlarını azalttığı gösterilmiştir (Erdemir, 2021). Karma etnik gruplara sahip okullardaki

ilkokul öğrencilerinin perspektif alma yeteneğini geliştirmeye yönelik bir eğitim programının akran şiddetini, mağduriyeti ve sosyal dışlanmayı azalttığı aynı zamanda hem okuldaki hem de okul dışındaki akranlara karşı sosyal uyumu ve toplum yanlısı davranışı artırdığı bulunmuştur (Alan vd., 2021). Mülteci haneler için dünyanın en büyük nakit transfer programı olan Acil Sosyal Güvenlik Ağı'nın, Türkiye'deki Suriyeli çocuklar arasında çocuk işçiliğinde % 88, okul dışı kalmada ise % 62 azalma sağladığı gösterilmiştir (Hızıroğlu Aygün vd., 2024). Millî Eğitim Bakanlığı tarafından Halk Eğitim Merkezleri'nde uygulanan, okul dışı mülteci çocukları devlet okullarına hazırlamak ve nakletmek amacıyla uygulanan 16 aylık modüler eğitim programı olan Hızlandırılmış Öğrenme Programı'nın, eğitime erişim ile sosyal katılım ve sürdürülebilirliği sağlamada etkili ve verimli olduğu bulunmuştur (UNICEF, 2022).

2.3. Mülteci Çocuklar için Müdahale Programlarında Önemli Hususlar

Programların oluşturulmasında, uyarlanmasında ve uygulanmasında dikkat edilmesi gereken önemli hususlar vardır. Müdahale programları, eğitimciler ve ruh sağlığı çalışanlarının katkısıyla, sivil toplum kuruluşlarıyla iş birliği içerisinde okul temelli olarak yürütüldüğünde süreç içerisinde karşılaşılabilecek birçok problemi önlemede etkili olmaktadır (Gümüştən, 2017). Okulun mülteci çocuklara yönelik uygulanan programlar kapsamında gerek sosyal ve kültürel uyumu artırma, gerek aidiyet duygusu geliştirme alanlarındaki etkinliği sebebiyle en uygun kuruluş olması ile beraber (Measham vd., 2014) burada şu özelliklere dikkat edilmelidir:

- İki kültürün diline de kültürüne de hâkim olunmalı ve çocuklara kendi kültürlerinin de son derece saygın olduğu hissettirilmelidir.
- Programda yer alacak kişilerin, özellikle aile ve uygulayıcıların, sorumlulukları belirlenmelidir. Ailenin çocuğa ayırabildiği zamanla ilgili bilgi sahibi olunmalıdır.
- Programın hazırlık aşamasında maliyet hesaplaması yapılmalı, çıkacak olan yük ailelerin omuzlarına bırakılmamalıdır. Aksi halde bu programa erişimi engelleyecek bir etken olabilmektedir.
- Dil ve iletişim ile ilgili ön çalışma yapılmalı, gerektiğinde tercüman desteği alınmalıdır. Çocuklar sağlıklı iletişim kuramadıkları ortamda kendilerini rahat hissetmeyebilir.
- Programın uygulanacağı mekân çocuklar için güvenli hale getirilmeli, güvenli bir ulaşım sağlanmalıdır.
- Ailelere programla ilgili bilgi vererek, programa güven duymaları sağlanmalıdır.
- Olası cinsiyet temelli, aileler tarafından çocukların katılımının engellenmesine yönelik ailelerle görüşmek ve tüm çocukların eğitim sistemine dahil olmaları için çalışmak gereklidir (Valladares ve Ramos, 2011).

Programlar kapsamında çocuklarla belirlenen temalar üzerinden geliştirilmesi ve desteklenmesi hedeflenen alanlar ile ilgili çalışmalar için, yoğunlukla oyun ve etkinliklerden faydalanılmaktadır. Oyun, gerek içeriğinin kültürel ve uluslararası bağlamlarda gösterdiği çeşitlilikten, gerekse yapılandırılmış veyahut yapılandırılmamış formları sebebiyle birbirinden ayrışan bir organizma oluşundan dolayı tanımlanması ve kategorize edilmesi kolay olmayan bir kavramdır. Fakat yapılan çalışmalar göstermektedir ki; içeriği, uygulanışı, sıklığı, yoğunluğu ve benzeri değişkenlerin tesiri bir yana, oyun çocukların fiziksel, bilişsel ve psikososyal gelişimleri üzerinde olumlu etkiye sahiptir (Özdoğan, 2018). Aynı zamanda oyun temelli eğitim modellerinin, çocukların öğrenimlerini geliştirdiği bilinmekte ve eğitim kurumlarında kullanılan müfredatların, çeşitli oyun ve etkinliklerle entegre edildiği formlar araştırmacılar tarafından geliştirilebilmektedir (Saracho, 2012).

Programların içeriğine bakıldığında; yaşanan travmaları kabullenme ve diğerleriyle sosyal bağ kurabilmeyi geliştirme adına; tecrübe edilen problemler ve geçmişe ait duygular hakkında resim çizme, hikâye anlatma, metaforlardan faydalanma oldukça faydalı bulunmuştur. Tüm bunlar problem çözme becerilerini de geliştirmektedir (Rousseau vd., 2003). Çocukların psikososyal ve kültürel uyumlarına olumlu etkisi görülen programlara bakıldığında; duyguları tanıma, kabul etme ve düzenleme, akranlarla olumlu ilişkiler kurma ve empati becerisi, benlik saygısını artırma, çatışma ile baş etme becerisini geliştirmeye yönelik etkinlikler görülmektedir. Aynı zamanda göç öncesi, göç süreci ve sonrasına ilişkin yaşananların değerlendirilebilmesi, aile ve çocuk arasındaki ilişkinin sağlamlaştırılması, çocukların kültürel uyum süreçlerine ailelerin dahil edilmesi gibi etkenlerin bulunduğu programlar psikososyal uyum için katkı sağlamaktadır (Gümüştan, 2017). Bir başka çalışma da göstermektedir ki, yaratıcı ifadelerin kullanıldığı etkinlikler çocukların umut etme, duygusal ve davranışsal problemleri, problemlerle başa çıkma, dayanıklılıkları ve benlik saygıları üzerinde olumlu etki sahibidir (Beauregard, 2014).

Programların uygulanmasında önemli hususlardan biri de oturumların sağlıklı bir şekilde devam ettirilebilmesi için şartların sağlanmasıdır. Bu şartların başında uygulanacak kurallar gelmektedir. Temalar kapsamında gerçekleştirilen oturumlarda öfke, keder, üzüntü, kafa karışıklığı, suçluluk duygusu gibi hassas duyguların yaşanması ve ifade edilmesine sıkça rastlanmaktadır. Duyguların dışa vurumu ve paylaşımı kolaylaştırabilmek adına oturumlarda takip edilmesi gereken bazı kurallara ihtiyaç duyulmaktadır (Save the Children, 2012). Kuralların belirlenmesinde çocukların görev almasına izin verilmelidir. Bu bağlamda izlenmesi gereken adımlar şu şekilde sıralanabilir;

- Çocuklara grup içerisinde uyulacak “temel kurallar” ve “davranışları” belirlemenin önemi açıklanır. Ardından çocuklardan belirlemek istedikleri kurallar üzerinde beyin fırtınası yapmaları istenir ve hep birlikte öneriler tartışılır.

- Kurallardan biri “birbirine saygılı davranmak” ise, davranışlar kısmına bunu izah eden açıklamalar eklenir; örneğin “birbirimizi dinleyeceğiz” veya “kötü sözler söylemeyeceğiz”.
- Çocukların önerileri bittiğinde güvenli ve sağlıklı bir ortam için gerekli şartları sağlayan temel kurallar içerisinde dile getirilmeyen bir kural kaldıysa, uygulayıcılar kendileri kural eklemek adına çocuklardan izin isteyerek, düzenleme yapar. Örneğin “Birbirinizle alay etmeyin.”, “Aynı görüşte olmasanız bile herkesin görüş belirtme hakkı vardır.” “Fiziksel şiddet olmayacaktır.” şeklinde eklemeler yapılabilir.
- Kuralların bozulması durumunda sonuçların neler olacağı ile ilgili yine çocuklarla birlikte karar verilir. Örneğin “Bir şarkı söyleyin” veya “Dans etsin” gibi çocukların kültürlerine aykırı gelmeyecek seçenekler sunulur.
- Kuralların en önemli bir başka noktası ise kişisel bilgilerin ve oturma içerisinde paylaşılanların gizliliğidir. Bu konuda uygulayıcı tüm gerekli kuralları koyabilir. Tüm bu kuralların her oturumda hatırlatılması önemlidir (Save the Children, 2012).

Sonuç

Dünya genelinde savaş, afet ve diğer zorunlu sebeplerle yaşanan göçlerden etkilenen grupların başında çocuklar gelmektedir. Göçmen çocukların güvenlik, barınma, sağlık ve eğitim haklarının korunması ve çocuklara ve ailelerine gerekli hizmetlerin sunulması konusunda hem ev sahibi ülkelere hem de uluslararası kuruluşlara önemli görevler düşmektedir. Göç sonrası süreçte şartlar iyileşmediği gibi, gelinen ülkeye sosyal ve kültürel anlamda uyum sağlayamama; dil bilmeme, sağlık, eğitim, barınma gibi temel hizmetlere erişimde sorun yaşama gibi birçok yeni stres faktörü de mültecilerin hayatına eklenmektedir.

Günümüzde Suriye’de yaşanan iç savaşın da etkisiyle Türkiye dünyanın en çok mülteciye ev sahipliği yapan ülkelerinden biri olmuştur. Dünyada ve Türkiye’de uygulanan psikososyal destek programları hem mülteci hem de ev sahibi çocuk ve ailelerinin ruh sağlıklarına olumlu etki sunabilmektedir. Göçün olumsuz etkilerini azaltmak ve bireysel ve toplumsal iyi olma haline katkı sunmak için bilimsel verilere dayanan psikososyal destek programlarının nicelik ve niteliklerinin artırılması büyük önem taşımaktadır.

Kaynakça

Ahearn, F. L., ve Athey, J. L. (Eds.). (1991). *Refugee children: Theory, research, and services*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.

Alan, S., Baysan, C., Gumren, M., ve Kubilay, E. (2021). Building social cohesion in ethnically mixed schools: An intervention on perspective taking. *The Quarterly Journal of Economics*, 136(4), 2147-2194. <https://doi.org/10.1093/qje/qjab009>

Almqvist, K., ve Brogberg, A. G. (1999). Mental health and social adjustment in young refugee children 3½ years after their arrival in Sweden. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 38(6), 723-730. <https://doi.org/10.1097/00004583-199906000-00020>

Anadolu Ajansı. (2019, Temmuz 29). 'Birbirimizi Anlıyoruz' ile okullarda şiddet yüzde 50 azaldı. Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/egitim/birbirimizi-anliyoruz-ile-okullarda-siddet-yuzde-50-azaldi/1543940>

Angel, B., Hjern, A., ve Ingleby, D. (2001). Effects of war and organized violence on children: A study of Bosnian refugees in Sweden. *American Journal of Orthopsychiatry*, 71(1), 4-15. <https://doi.org/10.1037/0002-9432.71.1.4>

Anne Çocuk Eğitim Vakfı. (2017). *Yaz Anaokulları Uygulamaları*. Erişim adresi: <https://www.acev.org/ne-yapiyoruz/cocuklar-icin/yaz-anaokullari-uygulamaları/>

Apak, H. (2015). Suriyeli göçmenlerin gelecek beklentileri: Mardin örneği. *Birey ve Toplum*, 5(9), 125-142. <https://doi.org/10.20493/bt.53521>

Atasü-Topçuoğlu, R. (2014). Hayatı değiştirmek için yola çıkanlar – yola çıkınca değişen hayatlar: Bir müracaatçı grubu olarak göçmen çocuklar. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 25(1), 89-108. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/797693>

Aydın, D., Şahin, N., ve Akay, B. (2017). Göç olayının çocuk sağlığı üzerine etkileri. *İzmir Dr. Behçet Uz Çocuk Hastalıkları Dergisi*, 7(1), 8-14. <https://doi.org/10.5222/buchd.2017.008>

Baan, J. (2007). *Listen to them: Supporting refugee and asylum-seeking children at school (final report of the project)*. Pharos.

Baan, J. (2007). *Listen to them: Supporting refugee and asylum-seeking children at school (final report of the project)*. Utrecht, Netherlands: Pharos.

Banks, J. A. (2016). *Çok kültürlü eğitime giriş*. (H. Aydın, Ed.). Ankara: Anı Yayıncılık.

Barrett, P. M., Sonderegger, R., ve Sonderegger, N. L. (2001). Evaluation of an anxiety-prevention and positive-coping program (FRIENDS) for children and adolescents of non-English-speaking background. *Behaviour Change*, 18(2), 78-91. <https://doi.org/10.1375/bech.18.2.78>

Bayhan, P., ve Karaaslan, A. (2018, Ekim 22-24). Mülteci çocuklar için uygulanan erken müdahale programları; Türkiye ve dünyadan uygulamalar. *Uluslararası IV. Çocuk Gelişimi Kongresi Tam Metin Kitabı*, 364-372. Erişim adresi: <https://www.diamed98.com/IVCocukGelisimiKongresiTamMetin.pdf>

Beauregard, C. (2014). Effects of classroom-based creative expression programmes on children's well-being. *The Arts in Psychotherapy*, 41(3), 269-277. <https://doi.org/10.1016/j.aip.2014.04.003>

Beauvais, C., ve Jensen, J. (2002). *Social cohesion: Updating the state of the research*. Canadian Policy Research Network. Erişim adresi: https://oaresource.library.carleton.ca/cprn/29271_en.pdf

Beiser, M. (2005). The health of immigrants and refugees in Canada. *Canadian Journal of Public Health*, 96(Suppl 2), (s. 30-44). <https://doi.org/10.1007/BF03403701>

Beitin, B. K., ve Aprahamian, M. (2014). Family values and traditions. In S. C. Nassar-McMillan, K. J. Ajrouch, and J. Hakim-Larson (Eds.), *Biopsychosocial perspectives on Arab Americans: Culture, development, and health* (s. 67-88). New York, NY: Springer Science + Business Media. https://doi.org/10.1007/978-1-4614-8238-3_4

Berry, J. W. (1997). Immigration, acculturation and adaptation. *Applied Psychology*, 46(1), 5-34. <https://doi.org/10.1111/j.1464-0597.1997.tb01087.x>

Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu. (2022). *Documentation of the education response for Syrian children under temporary protection in Türkiye - Report*. UNICEF. Erişim adresi: <https://www.unicef.org/turkiye/media/15931/file/The%20education%20response%20for%20Syrian%20children%20under%20temporary%20protection%20in%20T%C3%BCrkiye%20report.pdf>

Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu. (2023). *Suriyeli okul dışı kalmış çocuklar ile ilgili analiz raporu: Türkiye ülke raporu*. UNICEF. Erişim adresi: <https://www.unicef.org/turkiye/media/18036/file/SUR%C4%B0YEL%C4%B0%20OKUL%20DI%C5%9EI%20KALMI%C5%9E%20%C3%87OCUKLAR%20%C4>

[%B0LE%20%C4%B0LG%C4%B0L%C4%B0%20ANAL%C4%B0Z%20RAPOR U.pdf](#)

Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü. (2011). *The hidden crisis: Armed conflict and education; EFA global monitoring report, 2011*. UNESCO. <https://doi.org/10.54676/CIHD8631>

Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği. (2024). *Global trends: Forced displacement in 2023*. United Nations High Commissioner for Refugees. Erişim adresi: <https://www.unhcr.org/global-trends-report-2023>

Booth, T., ve Ainscow, M. (2002). *Index for inclusion: Developing learning and participation in schools*. Bristol, UK: Centre for Studies on Inclusive Education. Erişim adresi: <https://www.eenet.org.uk/resources/docs/Index%20English.pdf>

Buz, S. (2008). Türkiye'deki sığınmacıların sosyal profili. *Polis Bilimleri Dergisi*, 10(4), 1-14. Erişim adresi: <http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423911084.pdf>

Cakmak, H. M., Kocabay, K., Temizkan, R. C., Turay, S., Ozde, S., Kurt, F., Sav, N. M., Erguven, M., ve Coşkun, E. (2024). Refugee and asylum-seeker children and health problems in the city of Duzce, Türkiye. *Child: Care, Health and Development*, 50(4), e13295. <https://doi.org/10.1111/cch.13295>

Castles, S. (2003). Towards a sociology of forced migration and social transformation. *Sociology*, 37(1), 13-34. <https://doi.org/10.1177/0038038503037001384>

Ceballos, P. L., ve Bratton, S. C. (2010). Empowering Latino families: Effects of a culturally responsive intervention for low-income immigrant Latino parents on children's behaviors and parental stress. *Psychology in the Schools*, 47(8), 761-775. <https://doi.org/10.1002/pits.20502>

Cooper, J. L., Masi, R., ve Vick, J. (2009). *Social-emotional development in early childhood: What every policymaker should know*. New York, NY: Columbia University, National Center for Children in Poverty (NCCP). <https://doi.org/10.7916/D83B67VS>

Çakan, A., Mercan, M., ve Mercan, E. (2018). Okul öncesi kurumlarına devam eden mülteci çocukların sosyal-duygusal gelişimleri. İçinde A. Solak ve V. Özpolat (Eds.), *Zorunlu göçler ve doğurduğu sosyal travmalar* (s. 262-293). Ankara: HEGEM Yayınları. Erişim adresi: https://hegemvakfi.org.tr/media/img/what_we_do/editions/9-Bildiriler_kitab%C4%B1_4_.pdf

- Çakırer Özservet, Y., ve Sirkeci, İ. (2016). Çocuklar ve göç. *Göç Dergisi*, 3(1), 1-4. <https://dergi.tplondon.com/goc/article/view/552/544>
- Demirbaş, H., ve Bekaroğlu, E. (2013). Evden uzakta olmak: Sığınmacıların/mültecilerin psikolojik sorunları ve alınacak önlemler. *Kriz Dergisi*, 21(1), 11-24. https://doi.org/10.1501/Kriz_0000000334
- Dorman, S. (2014). *Educational needs assessment for urban Syrian refugees in Turkey*. İstanbul: YUVA Association. Erişim adresi: <https://data.unhcr.org/en/documents/download/42946>
- Eisenbruch, M. (1988). The mental health of refugee children and their cultural development. *International Migration*, 22(2), 282-300. <https://doi.org/10.2307/2546651>
- Erdemir, E. (2021). Summer preschools for Syrian refugee and host community children in Turkey: A model of contextually sensitive early intervention. *Early Education and Development*, 33(5), 912-938. <https://doi.org/10.1080/10409289.2021.1961426>
- Erdoğan, M. M. (2015). *Türkiye'deki Suriyeliler: Toplumsal kabul ve uyum*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Erkan, E. (2017). Suriyeli göçmenler ve dini hayat: Uyum, karşılaşma, benzeşme: Gaziantep örneği. *İlahiyat Akademi Dergisi*, 3(4), 1-35. Erişim adresi: <http://ktpmakale.isam.org.tr/detayilhmkltz.php?navdil=.....eng&midno=94485000&Dergivalkod=0297>
- Friedkin, N. (2004). Social cohesion. *Annual Review of Sociology*, 30, 409-425. <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.30.012703.110625>
- Gümüştən, D. (2017). Mülteci çocukların eğitimi ve uyumlarına yönelik yapılan müdahale programları üzerine bir derleme. *Nesne Psikoloji Dergisi*, 5(10), 247-264. Erişim adresi: <https://www.nesnedergisi.com/makale/pdf/1506519336.pdf>
- Gün, Z. (2016). Psikolojide, göç çalışmalarındaki metodolojik problemler ve çözüm önerileri. *Türk Psikoloji Bülteni*, 12(37), 27-41. Erişim adresi: <https://psikolog.org.tr/tr/yayinlar/dergiler/1031828/tpb123805.pdf>
- HM Government. (2003). *Every child matters*. Norwich, UK: The Stationery Office. Erişim adresi: <https://image.guardian.co.uk/sys-files/Society/documents/2003/09/08/EveryChildMatters.pdf>
- Hızıroğlu Aygün, A., Kırdar, M. G., Koyuncu, M., ve Stoeffler, Q. (2024). Keeping refugee children in school and out of work: Evidence from the world's

largest humanitarian cash transfer program. *Journal of Development Economics*, 168, 103266. <https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2024.103266>

Hodes, M. (2000). Psychological distressed refugee children in the United Kingdom. *Child Psychology and Psychiatry Review*, 5(2), 57-68. <https://doi.org/10.1017/S136064170000215X>

Hülür, B. A., Deniz, Ç. A., ve Ekinci, Y. (2019). "Bizim müstakbel hep harap oldu": Suriyeli sığınmacıların gündelik hayatı Antep-Kilis çevresi. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Hynie, M., Crooks, V. A., ve Barragan, J. (2011). Immigrant and refugee social networks: determinants and consequences of social support among women newcomers to Canada. *The Canadian Journal of Nursing Research*, 43(4), 26-46. Erişim adresi: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/22435307/>

Ingleby, D., ve Watters, C. (2002). Refugee children at school: Good practices in mental health and social care. *Education and Health*, 20(3), 43-45. Erişim adresi: <https://sheu.org.uk/sheux/EH/eh203di.pdf>

İstanbul Bilgi Üniversitesi, Çocuk Çalışmaları Birimi. (2015). *Suriyeli mülteci çocukların Türkiye devlet okullarındaki durumu: Politika ve uygulama önerileri*. Erişim adresi: <https://cocuk.bilgi.edu.tr/wp-content/uploads/2020/02/Suriyeli-Cocuklar-Egitim-Sistemi-Politika-Notu.pdf>

Kağıtçıbaşı, Ç. (2014). Kültürleşme ve aile ilişkileri. *Türk Psikoloji Yazıları*, 17(34), 120-127. Erişim adresi: <https://psikolog.org.tr/tr/yayinlar/dergiler/1031828/tpy1301996120140000m000078.pdf>

Kağnıcı, D. Y. (2017). Suriyeli mülteci çocukların kültürel uyum sürecinde okul psikolojik danışmanlarına düşen rol ve sorumluluklar. *İlköğretim Online*, 16(4), 1768-1776. <https://doi.org/10.17051/ilkonline.2017.342990>

Kaplan, E., Şahin, H. R., ve Okçebe, M. (2020). *Mülteciler ve sığınmacılar yardımlaşma ve dayanışma derneği sosyal uyum strateji belgesi*. Mülteciler ve Sığınmacılar Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği. Erişim adresi: <https://multeciler.org.tr/wp-content/uploads/2020/03/multeciler-derneği-sosyal-uyum-strateji-belgesi-2020.pdf>

Kartal, D., ve Kiropoulos, L. (2016). Effects of acculturative stress on PTSD, depressive, and anxiety symptoms among refugees resettled in Australia and Austria. *European Journal of Psychotraumatology*, 7, 28711. <https://doi.org/10.3402/ejpt.v7.28711>

Kataoka, S. H., Stein, B. D., Jaycox, L. H., Wong, M., Escudero, P., Tu, W., Zaragoza, C., ve Fink, A. (2003). A school-based mental health program for traumatized Latino immigrant children. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 42(3), 311-318. <https://doi.org/10.1097/00004583-200303000-00011>

Kızmaz, Z. (2018). Mülteci çocuklarda travma. İçinde A. Solak ve V. Özpolat (Eds.), *Zorunlu göçler ve doğurduğu sosyal travmalar* (s. 145-167). Ankara: HEGEM Yayınları. Erişim adresi: https://hegemvakfi.org.tr/media/img/what_we_do/reports/4_RAPOR_4-Zorunlu_Gocler_ve_Travmalar.pdf

Kirmayer, L. J., Narasiah, L., Munoz, M., Rashid, M., Ryder, A. G., Guzder, J., Hassan, G., Rousseau, C., Pottie, K., ve Canadian Collaboration for Immigrant and Refugee Health (CCIRH). (2011). Common mental health problems in immigrants and refugees: General approach in primary care. *Canadian Medical Association Journal*, 183(12), E959-E967. <https://doi.org/10.1503/cmaj.090292>

Klockner, K. D., ve Hicks, R. E. (2008). My next client: Understanding the Big Five and positive personality dispositions of those seeking psychosocial support interventions. *International Coaching Psychology Review*, 3(2), 148-163. <https://doi.org/10.53841/bpsicpr.2008.3.2.148>

Korkut, M. (2018). *Mülteci çocukların sorunları ve beklentileri* (Tez No. 519256) (Yüksek lisans tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi). YÖK Tez Merkezi.

Kozulin, A. (2006). Integration of culturally different students in mainstream classes. *Transylvanian Journal of Psychology, Special Issue on Inclusive and Cognitive Education*, 2, 99-105.

Kupzyk, S. S., Banks, B. M., ve Chadwell, M. R. (2016). Collaborating with refugee families to increase early literacy opportunities: A pilot investigation. *Contemporary School Psychology*, 20(3), 205-217. <https://doi.org/10.1007/s40688-015-0074-6>

Lee, Y. H., Lee, W. J., Kim, Y. J. ... Robinson, C. (2012). North Korean refugee health in South Korea (NORNS) study: study design and methods. *BMC Public Health*, 12, 172. <https://doi.org/10.1186/1471-2458-12-172>

Liles, B. D. (2013). *Social and emotional development in the young child: The effects of trauma exposure* (Doktora tezi, University of Tulsa).

Lindert, J., Schouler-Ocak, M., Heinz, A., ve Priebe, S. (2008). Mental health, health care utilisation of migrants in Europe. *European Psychiatry*, 23(S1), 14-20. [https://doi.org/10.1016/S0924-9338\(08\)70057-9](https://doi.org/10.1016/S0924-9338(08)70057-9)

- Lowry-Webster, H. M., Barrett, P. M., ve Dadds, M. R. (2001). A universal prevention trial of anxiety and depressive symptomatology in childhood: Preliminary data from an Australian study. *Behaviour Change*, 18(1), 36-50. <https://doi.org/10.1375/behc.18.1.36>
- Measham, T., Jaswant, G., Pacione, L., Blais-McPherson, M., ve Nadeau, L. (2014). Refugee children and their families: Supporting psychological well-being and positive adaptation following migration. *Current Problems in Pediatric and Adolescent Health Care*, 44(7), 208-215. <https://doi.org/10.1016/j.cppeds.2014.03.005>
- Mercan Uzun, E., ve Bütün, E. (2016). Okul öncesi eğitim kurumlarındaki Suriyeli sığınmacı çocukların karşılaştıkları sorunlar hakkında öğretmen görüşleri. *Uluslararası Erken Çocukluk Eğitimi Çalışmaları Dergisi*, 1(1), 72-83. Erişim adresi: <http://ijeces.hku.edu.tr/tr/download/article-file/155147>
- Miller, J. M. (2013). *Empirical evaluation of a home visiting intervention targeting immigrant and refugee children* (Yüksek lisans tezi, Minnesota State University), Mankato. Erişim adresi: <https://cornerstone.lib.mnsu.edu/etds/35/>
- Ongan, N. T. (2013). Sosyal uyum-sosyal sermaye eksenli kalkınma yaklaşımının sınıfsal sonuçlarına ilişkin bir değerlendirme. *Çalışma ve Toplum*, 1(36), 211-228. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2576147>
- Orhan, O., ve Gündoğar, S. S. (2015). *Suriyeli sığınmacıların Türkiye'ye etkileri*. Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi. Erişim adresi: [https://www.tesev.org.tr/wp-content/uploads/rapor Suriyeli Siginmacilarin Turkiyeye Etkileri.pdf](https://www.tesev.org.tr/wp-content/uploads/rapor_Suriyeli_Siginmacilarin_Turkiyeye_Etkileri.pdf)
- Özdoğru, A. A. (2018). Cross-cultural psychology of play and early childhood education. In C. A. Huertas-Abril and M. E. Gómez-Parra (Eds.), *Early childhood education from an intercultural and bilingual perspective* (s. 184-201). IGI Global. Erişim adresi: <http://dx.doi.org/10.4018/978-1-5225-5167-6.ch012>
- Özdoğru, A. A., Dolu, F. N., Akan, A., ve Aldemir, S. (2021). Öğretmenlerin çokkültürlü eğitime ve mülteci öğrencilere yönelik tutumları. *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 40, 111-122. <https://doi.org/10.14582/DUZGEF.2021.181>
- Özer, S., Şirin, S., ve Oppedal, B. (2016). *Bahçeşehir study of Syrian refugee children in Turkey*. Norwegian Institute of Public Health. Erişim adresi: <https://www.fhi.no/globalassets/dokumenterfiler/studier/ungkul/bahcesehir-study-report.pdf>

Öztürk, O., ve Uluşahin, A. (2008). *Ruh sağlığı ve bozuklukları*. Nobel Tıp Kitabevleri.

Rousseau, C., ve Guzder, J. (2008). School-based prevention programs for refugee children. *Child and Adolescent Psychiatric Clinics of North America*, 17(3), 533-549. <https://doi.org/10.1016/j.chc.2008.02.002>

Rousseau, C., Beauregard, C., Daignault, K., Petrakos, H., Thombs, B. D., Steele, R., Vasiliadis, H. M., ve Hechtman, L. (2014). A cluster randomized-controlled trial of a classroom-based drama workshop program to improve mental health outcomes among immigrant and refugee youth in special classes. *PloS One*, 9(8), e104704. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0104704>

Rousseau, C., Lacroix, L., Bagilishya, D., ve Heusch, N. (2003). Working with myths: Creative expression workshops for immigrant and refugee children in a school setting. *Art Therapy*, 20(1), 3-10. <https://doi.org/10.1080/07421656.2003.10129630>

Rowe, C., Watson-Ormond, R., English, L., Rubesin, H., Marshall, A., Linton, K., Amolegbe, A., Agnew-Brune, C., ve Eng, E. (2017). Evaluating art therapy to heal the effects of trauma among refugee youth: The Burma art therapy program evaluation. *Health Promotion Practice*, 18(1), 26-33. <https://doi.org/10.1177/1524839915626413>

Sahin, E., Dagli, T. E., Acarturk, C., ve Dagli, F. S. (2021). Vulnerabilities of Syrian refugee children in Turkey and actions taken for prevention and management in terms of health and wellbeing. *Child Abuse and Neglect*, 119, 104628. <https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2020.104628>

Saracho, O. N. (2012). *An integrated play-based curriculum for early childhood*. New York, NY: Routledge.

Sarp, N. (2017). Göç ve çocuk sağlığı. İçinde A. Süleymanov, P. Sönmez, F. Demirbaş Ünver ve M. Akbaba (Eds.), *Uluslararası göç ve çocuklar* (s. 25-29). Transnational Press London.

Save the Children. (2012). *Children's resilience programme: Psychosocial support in and out of schools – Facilitator handbook 1: Getting started*. Erişim adresi: <https://mhpsshub.org/wp-content/uploads/2017/12/Facilitator-handbook-1.pdf>

Schachner, M. K. (2017). From equality and inclusion to cultural pluralism – Evolution and effects of cultural diversity perspectives in schools. *European Journal of Developmental Psychology*, 16(1), 1-17. <https://doi.org/10.1080/17405629.2017.1326378>

Silove, D. (1999). The psychosocial effects of torture, mass human rights violations, and refugee trauma: toward an integrated conceptual framework. *The Journal of Nervous and Mental Disease*, 187(4), 200-207.

<https://doi.org/10.1097/00005053-199904000-00002>

Süleymanov, A., Akdağ, Z. S., Akdağ, F., ve Baştan, H. (2018, Aralık 6-8). *Suriyeli mülteci öğrencilerin sosyal uyumluluğu üzerine bir model denemesi: "Üzüm Bağları"* [Konferans bildirisi]. II. Uluslararası Göç ve Mülteci Kongresi. Ankara, Türkiye.

Sümbüloğlu, İ., ve Karabey, S. (2019). *YanYana: Suriyeli çocuklar için psiko-sosyal destek projesi (2017-2018)*. Yuva, BirLz, Oyun Terapileri Derneği. Erişim adresi: <https://www.yanyana.biz/wp-content/uploads/2019/02/YanYana-Etki-Raporu-Buyuk.pdf>

Şirin, S. R., ve Rogers-Sirin, L. (2015). *The educational and mental health needs of Syrian refugee children*. Migration Policy Institute. Erişim adresi: https://portal.qader.org/cached_uploads/download/2018/11/29/educational-and-mental-health-for-syrian-refugees-children-1543475565.pdf

Şirin, S., Plass, J. L., Homer, B. D., Vatanartıran, S., ve Tsai, T. (2018). Digital game-based education for Syrian refugee children: Project Hope. *Vulnerable Children and Youth Studies*, 13(1), 7-18. <https://doi.org/10.1080/17450128.2017.1412551>

Taylor, M. (2017, November 2). Climate change 'will create world's biggest refugee crisis'. *The Guardian*. Erişim adresi: <https://www.theguardian.com/environment/2017/nov/02/climate-change-will-create-worlds-biggest-refugee-crisis>

T.C. İletişim Başkanlığı. (2024, 21 Ağustos). *Türkiye'de bulunan yabancıların sayısı ve vatandaşlık durumları ile ilgili iddialara dair açıklama*. Erişim adresi: <https://www.iletisim.gov.tr/turkce/haberler/detay/turkiyede-bulunan-yabancilarin-sayisi-ve-vatandaslik-durumlari-ile-ilgili-iddialara-dair-aciklama>

Teodorescu, D. S., Heir, T., Hauff, E., Wentzel-Larsen, T., ve Lien, L. (2012). Mental health problems and post-migration stress among multi-traumatized refugees attending outpatient clinics upon resettlement to Norway. *Scandinavian Journal of Psychology*, 53(4), 316-332. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9450.2012.00954.x>

Thabet, A. A., Vostanis, P., ve Karim, K. (2005). Group crisis intervention for children during ongoing war conflict. *European Child and Adolescent Psychiatry*, 14(5), 262-269. <https://doi.org/10.1007/s00787-005-0466-7>

Tousignant, M., Habimana, E., Biron, C., Malo, C., Sidoli-LeBlanc, E., ve Bendris, N. (1999). The Quebec Adolescent Refugee Project: Psychopathology and family variables in a sample from 35 nations. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 38(11), 1426-1432. <https://doi.org/10.1097/00004583-199911000-00018>

Tunç, A. Ş. (2015). Mülteci davranışı ve toplumsal etkileri: Türkiye'deki Suriyelilere ilişkin bir değerlendirme. *TESAM Akademi Dergisi*, 2(2), 29-63. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/138008>

Türk Kızılayı, Göç Hizmetleri Direktörlüğü. (2020). *Suriye insani yardım operasyonu*. Erişim adresi: <https://www.kizilay.org.tr/Upload/Dokuman/Dosya/kasim-2020-suriye-krizi-insani-yardim-operasyonu-raporu-31-12-2020-41690559.pdf>

Tüzün, I. (2017). *Türkiye'de mülteci çocukların eğitim hakkını ve karşılıklı uyumu destekleyen yaklaşımlar, politikalar ve uygulamalar*. Für Die Freiheit. Erişim adresi: https://liberalforum.eu/wp-content/uploads/2021/06/publication_final.pdf

Ülküer, N. (2017). Göç ve erken çocukluk gelişimi: Global bir bakış. İçinde A. Süleymanov, P. Sönmez, F. Demirbaş Ünver ve M. Akbaba (Eds.), *Uluslararası göç ve çocuklar* (s. 29-33). London, UK: Transnational Press London.

Valladares, S., ve Ramos, M. F. (2011). *Children of Latino immigrants and out-of-school time programs*. Washington, DC: Child Trends. Erişim adresi: https://cms.childtrends.org/wp-content/uploads/2011/12/Child_Trends-2011_12_01_RB_ImmigrantsOSTProg.pdf

Ward, C., ve Kağıtçıbaşı, Ç. (2010). Introduction to "Acculturation theory, research and application: Working with and for communities". *International Journal of Intercultural Relations*, 34(2), 97-100. <https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2010.02.001>